

اوضاع سیاسی - اجتماعی بنادر و جزایر جنوب ایران اواخر عصر قاجار - اوایل عصر پهلوی

○ مجتبی خلیفه

نظامی لازم را از سواحل و بنادر مسکون خلیج فارس گردآوری و به مرکز گزارش نماید. در این دستور سواحل و بنداری موردنظر بودند که حداقل ۴۰ خانوار به صورت دائم - نه فصلی - در آن ساکن باشند. یمین الممالک با «کشتی پرسپولیس» و ناخدای ایرانی آن کاپیتان عبدالرحمن عازم این مأموریت گردید و طی مدت پنج ماه بازدید خود، گزارش‌های میسوطی از بنادر و جزایر خلیج فارس تنظیم نمود. بنادر و جزایری که طی این مأموریت مورد بازدید و بازرسی واقع شدند عبارت بودند از: بندر دیلم، جزیره خارک، دلوار، لاور، دیر، کنگان، تمبک، طاهری، عسلو، بستانو، شیو، مقام، جزیره شیخ شعیب، چیرو، جزیره قیس، چارک، مغو، بندرعباس، چاه‌بهار، گواتر، جاسک، سیریک، میناب، جزیره هرمز، جزیره قشم، کوهستک، جزیره هنگام، کارگه، نمک‌دان، بندر لنگه و بندر کنگ.

به استثنای گزارش نمره یک بندر دیلم که به دلیل عدم حضور ضابط و نارضایتی شدید مردم از او، محتوا و شکل تنظیم آن متفاوت است، دیگر صور تجلسات در شکل یکسانی تنظیم شده‌اند. آنچه از متن صور تجلسات برمی‌آید این است که پس از توقف کشتی در لنگرگاه و یا فاصله ممکن از بنادر و جزایر، ورود کارگزار و هیأت همراه به کدخدا یا ضابط یا مدیر گمرک و یا نمایندگان آن اطلاع داده می‌شد و تشکیل صورت جلسات معمولاً در کشتی پرسپولیس و با حضور کلیه افراد انجام می‌پذیرفت. در بعضی از موارد و از آن جمله در بندرعباس، بندر لنگه و میناب جلسات به دلیل حضور گسترده مردم و تجار در بندر تشکیل

انتشار مجموعه اسناد مربوط به تاریخ معاصر ایران، روندی کند دارد. با وجود اینکه در چند سال اخیر مراکز اسناد تلاش‌های زیادی در انتشار اسناد مربوط به تاریخ معاصر انجام داده‌اند اما باز بنا به دلایلی همچون لزوم دارا بودن تخصص در زمینه اسناد از یکسو و آشنایی با تاریخ معاصر از سوی دیگر و برخی محدودیت‌های اعمال شده از سوی برخی مراکز اسناد، هنوز آن طور که شایسته است به انتشار اسناد توجه نشده است. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه در این زمینه اقدامات شایان‌ذکری انجام داده که از آن جمله کتاب حاضر یعنی تحولات سیاسی صفحات جنوب ایران می‌باشد که به کوشش آقای محمدباقر وثوقی تهیه شده است.

کتاب از یک مقدمه، متن بازخوانی شده اسناد و واژه‌نامه در ارتباط با اسناد تشکیل شده است. نویسنده در ابتدا طی مقدمه‌ای مفصل، توضیحاتی در ارتباط با موضوع اسناد و ویژگی‌های آنها ارائه نموده است. کتاب مجموعه سی و یک فقره گزارش مستقل در ارتباط با بازدید کارگزار بنادر خلیج فارس از مجموع ۳۳ بندر و جزیره خلیج فارس می‌باشد که در سال ۱۳۰۱ خورشیدی به انجام رسیده است.

در سال ۱۳۰۰ خورشیدی، هیأت دولت، اسدالله یمین اسفندیاری، ملقب به یمین الممالک را به سمت کارگزاری بنادر جنوب که مقر آن در بوشهر بود منصوب نمود و چندی بعد وزارت جنگ جهت گردآوری اطلاعات لازم از اوضاع نظامی و سیاسی بنادر خلیج فارس، به وی مأموریت داد تا ظرف مدت کوتاهی کلیه اطلاعات سیاسی و

○ تحولات سیاسی صفحات جنوبی ایران (مجموعه گزارش‌های کارگزاران بنادر و جزایر مسکون خلیج فارس)
○ به کوشش: محمدباقر وثوقی
○ ناشر: تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، آبان ۱۳۸۱، ۱۲۰۰ تومان، ۲۷۲ ص
شابک ۹۶۴-۳۶۱-۱۳۲۲-۹

می‌شد. جلسات با حضور کلیه افراد مسئول دولتی و نماینده تجار و اقشار مختلف مردم برگزار می‌شد پرسش‌هایی که از ضابطین و یا کدخدایان می‌شد در همه صورتجلسه‌ها یکسان است. اگرچه در بعضی موارد بنا به شرایط خاص سوالات تکمیلی به آن افزوده شده است. سوالات کارگزاران از ضابطین و کدخدایان در تمامی گزارش‌ها به شرح زیر می‌باشد:

۱. اسم شما چیست؟ چند سال دارید و اهل کجا هستید و از طرف کی مأموریت دارید؟
 ۲. تعداد خانوار محل ضابطی شما چه تعداد است و ابنیه دولتی در اینجا چیست؟
 ۳. مالیات دیوانی در سال چه مبلغ است و به کی می‌پردازید عایدات گمرکی ماهیانه از چه قرار است؟
 ۴. تجارت محل مأموریت شما با کجا است فقط وارداتی دارد یا صادرات هم هست؟
 ۵. مسافت تا بوشهر چقدر است، تفنگچی دارید تعداد آنها چقدر است و حقوق از کجا می‌گیرند، تعداد جهازات دریایی اینجا چند فروند است.
 ۶. معادنی در منطقه هست و مردم چه صنعتی دارند؟
 ۷. در اوقات جنگ بین‌الملل اروپا انگلیسی‌ها یا آلمانی‌ها یا از دول دیگر به اینجا آمده و توقف کرده و ساختمانی ساخته‌اند یا نه؟
- اگرچه تمایل و خواست مجلس شورای ملی و هیئت دولت در شکل‌گیری مأموریت کارگزاری بنادر خلیج فارس مؤثر بوده، اما شواهدی در دست است که نشان می‌دهد؛ شکایات عیدیه‌ای از بنادر و سواحل به مرکز سرازیر شده که در اعزام این هیأت تأثیر داشته است. به عقیده نویسنده کتاب این اسناد به دلیل جامعیت و چندجانبه

بودنشان، تصویری نسبتاً واقعی از شرایط و اوضاع مناطق مختلف خلیج فارس به دست می‌دهند.

قبل از تهیه این گزارشات، دو گزارش رسمی مأمورین قاجار از خلیج فارس منتشر شده بود که نخستین آن تألیف محمدابراهیم کازرونی است که طی سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ قمری به رشته تحریر درآمده و دیگری یادداشت‌های یکی از دیوانیان عصر محمد شاه قاجار است که در سال ۱۲۵۶ قمری به مدت یک سال در نواحی جنوبی به مسافرت پرداخته و حاصل کارش گزارش نسبتاً متوسطی از مناطق جغرافیایی جنوب و کرانه‌های

خلیج فارس است.^۱ به عقیده نویسنده کتاب گزارشات پیشین مبتنی بر مشاهدات و برداشت‌های شخصی نویسندگان آنها بوده است و در بسیاری موارد به دلیل عدم آگاهی کامل از وضعیت اجتماعی مردم جنوب، تحلیل‌ها و برداشت‌های نادرستی را به دنبال داشته است. اما در گزارشات کارگزار بنادر جنوب این کاستی‌ها به چشم نمی‌خورد. زیرا محتوای اسناد برگرفته از گفت و شنودهای پویایی است که بین مأمورین رسمی دولتی و طبقات مختلف اجتماعی صورت پذیرفته است. ارائه دقیق وضعیت مالیات، گمرکات و واکنش تجار در مقابل اعمال آن‌ها، ارائه مشخصات دقیق کارگزاران

گزارشات [مندرج در کتاب «تحولات سیاسی صفحات جنوبی ایران»]، در آخرین سال‌های حکومت قاجار و در دوران انتقال قدرت به پهلوی تهیه و تنظیم شده است. با توجه به اینکه نظام اداری و مالی ایران در دوره پهلوی اول به طور کامل دگرگون شد، از این رو این اسناد را می‌توان آخرین شواهد مستند از نظام اداری و مالی دوره قاجار در سواحل ایران دانست

دولتی در بنادر و جزایر و پرداختن به آمار جمعیتی دقیق تعداد اقلیت‌های دینی از امتیازات این اسناد می‌باشند.

در این اسناد فعالیت‌های سیاسی و نظامی انگلیس و آلمان در جنگ جهانی اول نیز مورد توجه قرار گرفته است. بیش از همه، این اسناد گویای حضور واقعی دولت ایران در صحنه اقتصادی، سیاسی و نظامی بنادر و سواحل خلیج فارس است و از این نظر منحصر به فرد می‌باشد.

این گزارشات در آخرین سال‌های حکومت

قاجار و در دوران انتقال قدرت به پهلوی تهیه و تنظیم شده است. با توجه به اینکه نظام اداری و مالی ایران در دوره پهلوی اول به طور کامل دگرگون شد، از این رو این اسناد را می‌توان آخرین شواهد مستند از نظام اداری و مالی دوره قاجار و در سواحل ایران دانست. مهم‌ترین ویژگی حاکمیت قاجار در این دوره بحرانی، ضعف قدرت مرکزی و ازهم‌پاشیدگی سیاسی است که به خوبی در این اسناد خود را نشان می‌دهد.

پس از مقدمه مفید کتاب، حجم بیشتر کتاب را متن بازخوانی شده مجموع ۲۰۴ برگ گزارشات تشکیل می‌دهد. نویسنده در پایان کتاب ابتدا جدولی از جمعیت نواحی ساحلی و جزایر خلیج فارس بین سالهای ۱۲۵۰ تا ۱۳۵۱ قمری براساس نظر کازرونی، لوریمر، سدیدالسلطنه، احمد فرامرزی و گزارشات اسناد کتاب ارائه داده است که کاری ارزشمند می‌باشد و در پایان نیز واژه‌نامه‌ای قرار دارد که طی آن نویسنده برخی از واژه‌های ذکر شده در گزارشات را توضیح داده است که البته تعداد آن اندک می‌باشد. شاید بهتر بود نویسنده فهرست عناوین سی و یک گزارش، فهرستی از مأمورین مالیه بنادر مختلف و... را که در اسناد ذکر شده است نیز به صورت جدولی جداگانه به اسناد ضمیمه می‌نمود تا کاربرد اثر بیش از پیش افزوده گردد. اما به هر صورت تلاش نویسنده در بازخوانی و انتشار این گزارشات در چنین مجموعه‌ای قابل تقدیر می‌باشد زیرا امکان دسترسی این مجموعه را برای پژوهشگران خلیج فارس فراهم گردانیده است.

از جمله کاستی‌های کتاب که البته متوجه نویسنده محترم نبوده مربوط به ناشر می‌باشد، عدم وجود فهرست اعلام در پایان کتاب است که تقریباً مربوط به بیشتر کتب منتشر شده از سوی انتشارات وزارت امور خارجه می‌باشد. گویا دست‌اندرکاران و مسئولان محترم این انتشارات فهرست اعلام را جزء ویژگی‌های مهم یک کتاب نمی‌دانند!؛

پی‌نوشت:

۱. رک: کازرونی، محمدابراهیم: تاریخ بنادر و جزایر خلیج فارس، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، مؤسسه فرهنگی جهانگیری، ۱۳۶۷؛ دو سرفنامه از جنوب، به کوشش سیدعلی آل داود، تهران، امیرکبیر.